

BIDDEN LEREN

Pieter Veerman

Bidden leren

Vergelijkend onderzoek naar het eigen karakter van het
gebedsonderwijs in de Heidelbergse Catechismus

Boekencentrum *Academic*, Zoetermeer

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Boekencentrum *Academic* is een onderdeel van Uitgeverij Boekencentrum

Ontwerp omslag: Oblong, Jet Frenken

ISBN 978 90 239 7057 6

NUR 700

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Deze uitgave werd (mede) mogelijk gemaakt met financiële steun van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, Stichting Aanpakken en Stichting Zonneweelde.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor mijn ouders

Voor Jannette en onze kinderen Maria, Eva en Anna

Woord vooraf

‘Leer ons bidden.’
(Lukas 11:1)

Bidden leren heeft een belangrijke plaats in het leven van veel gelovigen. Dat bidden niet zonder onderwijs kan, blijkt al uit bovenstaande vraag van een discipel aan Jezus. Deze studie gaat over het gebedsonderwijs van de *Heidelbergse Catechismus* (1563). Mijn grote belangstelling voor geschiedenis en interesse in de 16^e-eeuwse spiritualiteit vormden een krachtige motivatie om dit boek te schrijven. De afgelopen jaren heb ik steeds meer ontdekt dat de HC een gedegen spirituele leermeester is in het gebed. Het 16^e-eeuwse lesboekje bevat dan ook de nodige handvatten voor gelovigen die ruim 450 jaar later naar gebedsonderwijs verlangen. De HC wil gelovigen leren bidden en danken vanuit een betrokken hart. In dit boek doe ik aan luisteroefeningen. Het eigen karakter van het gebedsonderwijs van de HC laat ik oplichten door dit te vergelijken met de lessen in contemporaine lutherse, gereformeerde en katholieke catechismi. We krijgen op deze manier het theologisch profiel van de HC ten opzicht van andere catechismi in beeld.

Bij het ontstaan van deze studie zijn diverse personen nauw betrokken geweest. Zonder hun hulp en advies had ik deze studie nooit kunnen voltooien. Ik bedank in de eerste plaats mijn promotor, prof. dr. G. van den Brink. Van de deskundige manier waarop hij teksten corrigeerde en kritisch beoordeelde heb ik veel geleerd. De theologische kennis die hij inbracht, is samen met zijn gevoel voor taal, stijl en een heldere argumentatie van grote waarde voor mij geweest. In de verschillende fasen van de studie kon ik bij hem terecht voor advies en ook de persoonlijke gesprekken heb ik gewaardeerd. Ik dank ook mijn tweede promotor, prof. dr. L.D. Bierma, die bereid was om mijn proefschrift te beoordelen en onmiddellijk grote interesse toonde voor het onderwerp. Zijn aanwijzingen en gedegen kennis van het huidige catechismusonderzoek waren van grote waarde. Ik ben prof. dr. W. Verboom dankbaar voor de liefde die hij mij heeft bijgebracht voor de HC. Hij kende mijn verlangen om te promoveren en wist dat mijn interesse lag op het vlak van de spiritualiteit. Dit leidde er toe dat hij mij wees op de vragen en antwoorden 115-129 van de HC. Zijn kennis en betrokkenheid heeft mij in de eerste fase van het onderzoek op weg geholpen om het thema van de studie goed te verkennen en de eerste hoofdstukken te schrijven.

De deelnemers van het promovendiberaad van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (sectie kerkgeschiedenis) ben ik erkentelijk voor hun commentaar op de diverse teksten die wij hebben besproken. De promotiestudie is soms een eenzaam avontuur en het is een voorrecht om ervaringen uit te wisselen met medepromovendi. Tera Voorwinden wil ik bedanken voor het meelesen en corrigeren van de teksten. Haar interesse in de teksten hebben mij gestimuleerd tijdens het proces. Ook bedank ik Simone en Gerald Allin (Canada) die de Engelse vertaling van de samenvatting voor hun rekening namen. In het noemen van mw. Simone Perreijn spreek ik mijn dank uit richting uitgeverij Boekencentrum voor hun hulp bij de uitgave van dit boek.

Dit proefschrift is geschreven in de pastorieën van Lopikerkapel en Wilnis. Beide kerkenraden boden de mogelijkheid om dit proefschrift te voltooien. De gemeente van Wilnis kon tijdens de leerdiensten vanuit de HC de afgelopen tijd reeds kennis maken met de vrucht van mijn onderzoek. De reacties vanuit de gemeente waren een stimulans om te volharden in de studie.

Dit boek draag ik op aan mijn ouders, mijn vrouw Jannette en onze drie dochters Maria, Eva en Anna. Mijn ouders ben ik dankbaar voor het feit dat zij mij leerden bidden en alle ruimte boden om te studeren. Jannette heeft vele uren meegelezen met de teksten en stimuleerde mij om de studie te voltooien. Ik ervaar het als een groot geschenk wanneer onze jonge kinderen bidden. Wanneer ik naar onze kinderen kijk, begrijp ik des te meer waarom Luther, Melanchthon, Calvijn, Ursinus en vele anderen met grote ijver onderwijsboekjes schreven.

Wilnis, 11 november 2015

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
Hoofdstuk 1 - Het gebed in de Heidelbergse Catechismus	15
1.1 Inleiding	15
1.2 Stand van zaken in het onderzoek	16
1.3 Vraagstelling	18
1.4 Methode van onderzoek	19
1.5 Afbakening van de in het onderzoek betrokken catechismi en theologische thema's	20
1.5.1 Catechismi	20
1.5.2 Theologische thema's	22
1.6 Opzet van het onderzoek	23
Hoofdstuk 2 - Catechetisch gebedsonderwijs voorafgaand aan de protestantse reformaties	24
2.1 Inleiding	24
2.2 De stof van de catechese in de Vroege Kerk en de Middeleeuwen	24
2.3 Het Onze Vader als kerntekst in het gebedsonderwijs	26
2.4 Het getijdengebed, gebedenboeken en overige vroomheidsliteratuur in de Middeleeuwen	29
2.5 De praktijk van het catechetisch onderwijs	32
2.6 Bidden en Gods gericht	34
2.7 Samenvatting en conclusies	36
Hoofdstuk 3 - Een verkenning van de gebedsleer in de Heidelbergse Catechismus	38
3.1 Inleiding	38

3.2 Vraag en antwoord 115	39
3.2.1 Theologische verkenning van de tekst	40
3.2.2 Samenvatting	43
3.3 Vraag en antwoord 116	43
3.3.1 Theologische verkenning van de tekst	44
3.3.2 Samenvatting	49
3.4 Vraag en antwoord 117	49
3.4.1 Theologische verkenning van de tekst	50
3.4.2 Samenvatting	54
3.5 Vraag en antwoord 118	54
3.5.1 Theologische verkenning van de tekst	55
3.5.2 Samenvatting	56
3.6 Vraag en antwoord 119	56
3.6.1 Theologische verkenning van de tekst	57
3.6.2 Samenvatting	61
3.7 Vraag en antwoord 120	62
3.7.1 Theologische verkenning van de tekst	62
3.7.2 Samenvatting	66
3.8 Vraag en antwoord 121	67
3.8.1 Theologische verkenning van de tekst	67
3.8.2 Samenvatting	69
3.9 Vraag en antwoord 122	69
3.9.1 Theologische verkenning van de tekst	70
3.9.2 Samenvatting	72
3.10 Vraag en antwoord 123	73
3.10.1 Theologische verkenning van de tekst	73
3.10.2 Samenvatting	75
3.11 Vraag en antwoord 124	76
3.11.1 Theologische verkenning van de tekst	77
3.11.2 Samenvatting	79
3.12 Vraag en antwoord 125	79
3.12.1 Theologische verkenning van de tekst	80
3.12.2 Samenvatting	82
3.13 Vraag en antwoord 126	82
3.13.1 Theologische verkenning van de tekst	83
3.13.2 Samenvatting	85
3.14 Vraag en antwoord 127	85
3.14.1 Theologische verkenning van de tekst	86
3.14.2 Samenvatting	89
3.15 Vraag en antwoord 128	89
3.15.1 Theologische verkenning van de tekst	90

Inhoudsopgave	11
3.15.2 Samenvatting	92
3.16 Vraag en antwoord 129	93
3.16.1 Theologische verkenning van de tekst	93
3.16.2 Samenvatting	96
3.17 Afronding en overgang	96
Hoofdstuk 4 - Het gebedsonderwijs in lutherse catechismi	97
4.1 Inleiding	97
4.2 Het gebedsonderwijs van Luthers catechismi	98
4.2.1 Inleiding	98
4.2.2 Opbouw en vorm van de <i>Kleine Catechismus</i> (1529)	101
4.2.3 Theologische thema's in de <i>Kleine Catechismus</i> (1529)	105
4.2.4 Opbouw en vorm van de <i>Grote Catechismus</i> (1529)	107
4.2.5 Theologische thema's in de <i>Grote Catechismus</i> (1529)	110
4.2.6 Samenvatting en conclusies	117
4.3 Het gebedsonderwijs van Ambrosius Moiban in zijn <i>Catechismus</i> (1535)	118
4.3.1 Inleiding	118
4.3.2 Opbouw en vorm	120
4.3.3 Theologische thema's	122
4.3.4 Samenvatting en conclusies	124
4.4 Het gebedsonderwijs van Brenz in zijn <i>Fragstück des christlichen Glaubens für die jugend</i> (1535)	124
4.4.1 Inleiding	124
4.4.2 Opbouw en vorm	126
4.4.3 Theologische thema's	129
4.4.4 Samenvatting en conclusies	130
4.5 Het gebedsonderwijs van Melanchthon in <i>Die zehn Gebote, der Glaube, das Vaterunser</i> (1549)	131
4.5.1 Inleiding	131
4.5.2 Opbouw en vorm	136
4.5.3 Theologische thema's	141
4.5.4 Samenvatting en conclusies	144
4.6 Het gebedsonderwijs in een brede groep van lutherse catechismi	146
4.6.1 Inleiding	146
4.6.2 Opbouw en vorm	148
4.6.3 Theologische thema's	152

4.6.4 Samenvatting van het gebedsonderwijs in de lutherse catechismi en conclusies	162
Hoofdstuk 5 - Het gebedsonderwijs in gereformeerde catechismi	164
5.1 Inleiding	164
5.2 Het gebedsonderwijs in Bucers catechismi	165
5.2.1 Inleiding	165
5.2.2 Opbouw en vorm van de <i>Kurtze schriftliche erklärung</i> (1534)	168
5.2.3 Theologische thema's in de <i>Kurtze schriftliche erklärung</i> (1534)	170
5.2.4 Opbouw en vorm van <i>Der kürtzer Catechismus</i> (1537)	174
5.2.5 Theologische thema's in <i>Der kürtzer Catechismus</i> (1537)	176
5.2.6 Opbouw en vorm van <i>Der Kürtzer Catechismus</i> (1543)	178
5.2.7 Theologische thema's in <i>Der Kürtzer Catechismus</i> (1543)	179
5.2.8 Samenvatting en conclusies	180
5.3 Het gebedsonderwijs van Leo Jud in zijn <i>Der Kürtzer Catechismus</i> (1535)	181
5.3.1 Inleiding	181
5.3.2 Opbouw en vorm	183
5.3.3 Theologische thema's	186
5.3.4 Samenvatting en conclusies	189
5.4. Het gebedsonderwijs van Johannes Calvijn in zijn catechismi	190
5.4.1 Inleiding	190
5.4.2 Opbouw en vorm van de <i>Instruction et confession de foy</i> (1536/1537)	193
5.4.3 Theologische thema's in de <i>Instruction et confession de foy</i> (1536/1537)	194
5.4.4 Opbouw en vorm van de <i>Catechismus van Genève</i> (1542)	199
5.4.5 Theologische thema's in de <i>Catechismus van Genève</i> (1542)	201
5.4.6. Samenvatting en conclusies	206
5.5. Het gebedsonderwijs van Johannes a Lasco in <i>De catechismus, oft kinder leere, diemen te Londen, inde Duytsche ghemeynte is ghebruyckende</i> (1551)	208
5.5.1 Inleiding	208
5.5.2 Opbouw en vorm	212
5.5.3 Theologische thema's	214
5.5.4 Samenvatting en conclusies	216
5.6 Samenvatting van en conclusies bij het gebedsonderwijs in de gereformeerde catechismi	217

Hoofdstuk 6 - Het gebedsonderwijs van de katholieke catechismi	220
6.1 Inleiding	220
6.2 Opbouw en vorm	222
6.3 Theologische thema's	227
6.4 Samenvatting en conclusies	236
Hoofdstuk 7 - Het gebedsonderwijs bij Beza en Ursinus	
7.1 Inleiding	238
7.2 Het gebedsonderwijs in Beza's <i>Confessio christianae fidei</i> (1560)	238
7.2.1 Inleiding	238
7.2.2 Opbouw en vorm	240
7.2.3 Theologische thema's	242
7.2.4 Samenvatting en conclusies	244
7.3 Het gebedsonderwijs in de <i>Catechesis minor</i> en <i>major</i> van Ursinus	245
7.3.1 Inleiding	245
7.3.2 Opbouw en vorm van de <i>Catechesis minor</i> (1561/2)	247
7.3.3 Theologische thema's in de <i>Catechesis minor</i> (1561/2)	250
7.3.4 Opbouw en vorm van de <i>Catechesis major</i> (1562)	254
7.3.5 Theologische thema's in de <i>Catechesis major</i> (1562)	256
7.3.6 Samenvatting en conclusies	261
Hoofdstuk 8 - Het gebedsonderwijs van de Heidelbergse Catechismus in de context van de contemporaine catechismi	263
8.1 Inleiding	263
8.2 Opbouw en vorm	263
8.3 Theologische thema's	268
8.4 Conclusies	280
8.5 Conclusies ten opzichte van eerder onderzoek en commentaren	285
Summary	292

Gebruikte afkortingen	299
Bibliografie	300
Namenregister	315
Curriculum vitae	319

Hoofdstuk 1 - Het gebed in de Heidelbergse Catechismus

1.1 INLEIDING

De doordenking en de praxis van het gebed nemen in de magistrale reformatie een belangrijke plaats in. Veel reformatorische en katholieke¹ catechismi behandelen het gebed in verband met het catechetische onderwerp het Onze Vader. Ook in de Heidelbergse Catechismus (verder HC) neemt het onderricht over het gebed een prominente plaats in. De HC als geheel is zelfs getypeerd als een gebedsboek.² Dit gebedsonderwijs van de HC heeft voor vele generaties gereformeerde gelovigen als onderwijsstof gediend.³ Het theologisch eigene van dit gebedsonderwijs in de context van de 16^e-eeuwse catechismi vormt het onderwerp van ons onderzoek. Doordat de focus van het onderzoek bij catechismi ligt, komen wij dichtbij het geleefde geloof (*lived religion*) van de gelovigen uit deze tijd. Vanuit deze leerboekjes ontvingen de ‘gewone’ gelovigen immers onderwijs.

De wijze waarop de HC het gedeelte over het gebed opent, laat ogenblikkelijk zien dat we hier te maken hebben met een cruciaal thema binnen het gehele onderwijs. De HC vangt het gebedsonderwijs namelijk als volgt aan:

116. F. Warumb ist den christen das gebet nötig?

A. Darumb, dasz es das fürnembste stück der danckbarkeyt ist, welche Gott von uns erfordert und das Gott seine gnade und heiligen geist allein denen wil geben, die ihn mit herzlichem seufftzen one underlasz darumb bitten und im dafür dancken.⁴

---

¹ Ik gebruik de benaming katholiek voor de kerk voor de protestantse reformaties en als benaming voor dat deel van de kerk dat voor de afronding van het concilie van Trente (1563) niet mee gaat met de protestantse reformaties. In Duitstalige literatuur wordt deze laatste categorie vaak aangeduid met *altgläubig*. Strikt genomen vallen ook doperse stromingen onder de protestantse reformaties. In onze studie blijven deze buiten beschouwing. De teksten vanuit de doperse stromingen zijn te divers om een representatieve selectie te maken, waaraan heldere conclusies kunnen worden verbonden in het kader van ons onderzoek. Er moet dus vooral gedacht worden aan de lutherse en gereformeerde reformatie. Vandaar dat we spreken over de magistrale reformatie: dat deel van de protestantse reformaties dat samenwerkte met de magistraat c.q. wereldlijke overheden. We gebruiken het meervoud reformaties omdat er naast de lutherse en gereformeerde reformatie ook de genoemde doperse reformatie is. Ook in de katholieke kerk is er sprake van hervormingen.

² Locher schrijft: ‘Aber man kann fast den ganzen Heidelberger beten.’; G.W. Locher, “Das vornehmste Stück der Dankbarkeit.” Das Gebet im Sinne der Reformation nach dem Heidelberger Katechismus’, in: L. Coenen (red.), *Handbuch zum Heidelberger Katechismus* (Neukirchen 1963), 173.

³ De HC is met name van grote betekenis in de noordelijke Nederlanden, maar ook buiten Europa heeft hij invloed; vgl. Frank van der Pol, ‘De receptie van de Heidelbergse Catechismus in de noordelijke Nederlanden’, in: Arnold Huijgen e.a. (red.), *Handboek Heidelbergse Catechismus* (Utrecht 2013), 123-133 en Joel R. Beeke en Eric D. Bristley, ‘De receptie van de Heidelbergse Catechismus buiten Europa’, in: Huijgen e.a. (red.), *Handboek*, 135-145.

⁴ De tekst van de HC die wij gebruiken is afkomstig uit: J.N Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1976, 2^e druk), 149-223.

De HC omschrijft het gebed hier als het ‘het voornaamste deel van de dankbaarheid’. Die typering geeft de prominente plaats van het gebed in de HC aan, maar roept onmiddellijk ook vragen op. Waar komen deze woorden vandaan? Waarom wordt deze typering niet gebruikt voor dat andere deel van de dankbaarheid: het pars dat handelt over de wet? Op het eerste gezicht komt de wet immers veel eerder in aanmerking voor deze typering. De ethiek lijkt een vreemde plaats om de gebedsleer aan de orde te stellen.⁵ Het gebed behoort niet onvoorwaardelijk tot de klassieke thema’s van de ethiek.

Ons onderzoek richt zich dus op het theologisch eigene van het onderricht over het gebed in de HC (1563) en daarmee op de plaats van dit onderricht in het theologische en spirituele landschap van voorafgaande catechismi sinds Luthers *Kleine Catechismus* (1529). We vergelijken het gebedsonderwijs in de HC met dit onderwijs in een representatieve selectie lutherse, gereformeerde en katholieke catechismi. Om op een goede wijze te kunnen vergelijken met de HC is ook de taal waarin de betreffende catechismi zijn verschenen gebruikt als selectiemiddel. In het onderzoek worden (op enkele uitzonderingen na, waarvan de keus later wordt toegelicht) uitsluitend catechismi betrokken die oorspronkelijk in de volkstaal zijn verschenen. Deze catechismi stemmen hierin overeen met de HC dat ze daadwerkelijk bedoeld zijn voor onderwijs aan leken die het Latijn niet machtig waren. Catechismi in het Latijn hebben een andere doelgroep op het oog en staan wat dit betreft op grotere afstand van de HC. In paragraaf 1.5 komen we tot een afbakening van de te onderzoeken catechismi. Daarnaast worden daar de theologische thema’s waarop het onderzoek zich zal richten afgebakend. Eerst gaan we nu in op de status quo in het onderzoek en preciseren we onze vraagstelling en methode.

1.2 STAND VAN ZAKEN IN HET ONDERZOEK

Ondanks de belangrijke plaats die het gebed in de HC inneemt en de vele vragen die er zijn, is er nog maar beperkt onderzoek gedaan naar de achtergrond en inhoud van het gebedsonderwijs in de HC.⁶ Er is diepgravend onderzoek gedaan naar onder meer

⁵ Vgl. Berkhof: ‘De aard van het gebed brengt namelijk met zich mee dat zijn plaats in de geloofsleer onzeker en daarom wisselend is’; H. Berkhof, *Christelijk geloof*, (Nijkerk 1990, zesde bijgewerkte druk), 478.

⁶ Vgl. Lyle D. Bierma, *The Theology of the Heidelberg Catechism. A Reformation Synthesis* (Louisville KT 2013), 109-115; Arnold Huijgen, ‘Het gebed in de Heidelbergse Catechismus’, in: Huijgen e.a. (red.), *Handboek*, 303-311; Arnold Huijgen, ‘Practicing Gratitude. The Spirituality of Prayer in de Heidelberg Catechism’, in: Arnold Huijgen (ed.), *The Spirituality of the Heidelberg Catechism*, (Göttingen 2015), 206-224; Locher, ‘Vornehmste Stück der Dankbarkeit’, 171-185; W. Verboom, *De theologie van de Heidelbergse Catechismus. Twaalf thema’s: de context en latere uitwerking* (Zoetermeer 1996) 299-330. Deze studies gaan beperkt in op de plaats van het gebed in de HC.